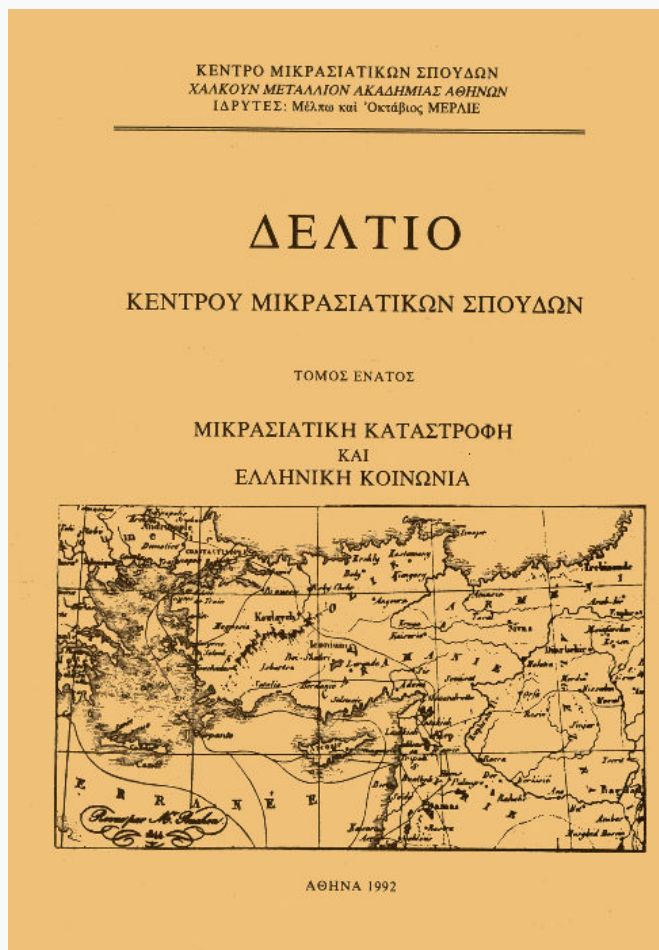

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου

Σπύρος Καραβάς

doi: [10.12681/deltiokms.134](https://doi.org/10.12681/deltiokms.134)

Copyright © 2015, Σπύρος Καραβάς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καραβάς Σ. (1992). Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του μεσοπολέμου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 135–156. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.134>

ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΡΑΒΑΣ

Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΨΗΦΟΣ ΣΤΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Πολιτική ταυτότητα τῶν προσφύγων

Ἡ καταγραφή τῶν πολιτικῶν προτιμήσεων τῶν προσφύγων κατὰ τὸ Μεσοπόλεμο, ὁ ἐντοπισμὸς τῶν κυρίαρχων τάσεων τῆς ἐκλογικῆς τους συμπεριφορᾶς καὶ τῶν ἐνδεχόμενων ἀποκλίσεων, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἔχει, γιὰ τὴν πρωτεύουσα ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὴν υπόλοιπη Ἑλλάδα, ἄξονα ἀναφορᾶς τὸν πανθομολογούμενο βενιζελισμό τῶν προσφύγων¹. Συνήθως ὁ βενιζελισμὸς αὐτὸς συνδέεται μὲ τὴν ὀδυνερή ἐμπειρία τῆς Καταστροφῆς, γιὰ τὴν ὁποία θεωρήθηκε ὑπεύθυνη ἡ ἀντιβενιζελικὴ παράταξη. Ἡ «καταστροφή» ὁπωςδήποτε ἔδρασε καταλυτικὰ γιὰ τὸ βενιζελισμό τῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν ἢ πολιτικὴ τους ταυτότητα ὅμως δὲν διαμορφώνεται ἐν μία νυκτί.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1922, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας 1910-1920, ὁ ἀλύτρωτος ἑλληνισμὸς ἐν γένει ἀναγνώριζε στὴ βενιζελικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὴν καλύτερη ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων του², ἐνῶ τὸ ἀνορθωτικὸ πρόγραμμα τοῦ Βενιζέλου εἶχε ἐνθερμούς ὑποστηρικτὲς σὲ ὅλη τὴν ἐλληνικὴ διασπορά, μὲ τὴν ὁποία ἦταν ὀργανικὰ συνδεδεμένα τὰ ἀστικά στρώματα τῶν μικρασιατικῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν³. Ἐξάλλου τὸ πρῶτο κύμα τῶν προσφύγων, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία στὴν Ἑλλά-

---

1. Σχετικὰ μὲ τὶς πολιτικὲς προτιμήσεις τῶν προσφύγων τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου βλ. ἰδιαίτερα G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley 1983, σσ. 182-225· D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Χάγη 1962, σσ. 169-196. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, καὶ εἰδικὰ γιὰ τὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1936, βλ. H. Νικολακόπουλος, *Κόμματα καὶ βουλευτικές ἐκλογὲς στὴν Ἑλλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Ἀθήνα, 1985, σσ. 112-119.

2. Βλ. G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic...*, σσ. 198-201.

3. Πρβλ. K. Τσουκαλάς, *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Ἀθήνα 1977, σσ. 367-371.

δα ήδη από το 1914⁴, συνδέει τη μοίρα του με το βενιζελισμό. Και εκείνο που θα βαρύνει αποφασιστικά είναι η εποχή του Διχασμού, ιδιαίτερα τα Νοεμβριανά το 1916, όποτε οι πρόσφυγες, ακριβώς ως βενιζελικοί, κυρίως αυτοί, θα δοκιμάσουν στην 'Αθήνα το ρατσισμό των «γγενών» και θα χρησιμοποιηθούν ως εξιλαστήρια θύματα από τους αντιπάλους⁵. Το «συγκλονιστικό συλλογικό ψυχικό τραύμα» που προκλήθηκε από τα γεγονότα αυτά, καθώς και όσα έπακολούθησαν μετά την επιστροφή του Βενιζέλου στην εξουσία, «σημάδεψε ανεξίτηλα τις συνειδήσεις»: σφυρηλατήθηκε έτσι «μία παραταξιακή συνείδηση»⁶.

Ο κύριος όγκος των προσφύγων που θα φθάσει στην 'Ελλάδα μετά το '22 θα βρεί μιὰ εκ των προτέρων διαμορφωμένη κατάσταση: την άποστροφή, το μίσος των γγενών από τη μία πλευρά, και ένα θύλακα προσφύγων από την άλλη, οι όποιοι είχαν ήδη εγκατασταθεί — και πολωθεί. Ο θύλακας αυτός θα λειτουργήσει ως μοναδική «άγκαλιά» για τους νεοφερμένους πρόσφυγες. Μέσα σ' αυτή την άγκαλιά έρχεται να εδραιωθεί ο βενιζελισμός των προσφύγων. 'Ασφαλώς συνεπικουρούν ή ίδια ή έμπειρία της καταστροφής καθώς και οι δυσκολίες εγκατάστασης και επαγγελματικής αποκατάστασης καί, βέβαια, η άμεση ανταπόκριση της βενιζελικής παράταξης στα ζωτικά και επείγοντα αιτήματα των προσφύγων. Έκει όμως που επιβάλλεται ίσως να έπιμείνει κανείς είναι στην καθολικότητα του φαινομένου. Πράγματι όταν αναφερόμαστε στο βενιζελισμό των προσφύγων μιλάμε για ένα φαινόμενο που άφορα σχεδόν σέ όλους τους πρόσφυγες. Πάνω από 9 στους 10 στην περιφέρεια πρωτευούσης το 1926 ύποστηρίζουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τη βενιζελική παράταξη, και σχεδόν 10 στους 10 τον ίδιο το Βενιζέλο το 1928 (βλ. πίνακα 1).

Είναι κοινά παραδεκτό ότι οι έκλογικές προτιμήσεις, οι φαινομενικά όμοιες όπως εκφράζονται μέσω της ψήφου, ύπαγορεύονται στην πραγματικότητα από προθέσεις ετερογενείς πολλές φορές, συχνά μάλιστα αντίθετικές. Στην περίπτωση όμως της έκλογικής συμπεριφοράς των προσφύγων ή καθολικότητά της καθαντή αποκλείει κάθε τέτοια ύπόθεση. Τέτοια καθολικά όμοια «άντιδραση» μόνον *en bloc* μπορούμε να την πραγματευθούμε και ένδεχομένως να την έρμηνεύσουμε. Και σέ κάθε άπόπειρα έρμηνείας σημαί-

4. Στην άπογραφή του 1928, σέ όλόκληρη τη χώρα καταγράφονται 151.892 πρόσφυγες που έχουν φθάσει πριν από την Καταστροφή, από τους όποιους 17.942 στην 'Αθήνα, τόν Πειραιά και τήν Καλλιθέα.

5. L. Maccas, «Les événements d' Athènes...», *Revue des Deux Mondes*, τ. 38 (1917), σσ. 96-135· επίσης Γ. Βεντήρης, *Η 'Ελλάς του 1910-1920*, 'Αθήνα 1931, τ. Β', σσ. 268-272. Για το ίδιο θέμα ένδιαφέρον επίσης έχει ή μαρτυρία του Γ. Σεφέρη, *Χειρόγραφο Σεπτ. '41*, 'Αθήνα 1972, σσ. 10-11.

6. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για τήν περίοδο 1909-1940*, 'Αθήνα - Κομοτηνή [1982], σ. 26.

νοντα ρόλο θά είχε άσφαλώς τὸ συλλογικὸ ψυχικὸ τραῦμα γιὰ τὸ ὁποῖο κάναμε ἤδη λόγο.

Οἱ πρόσφυγες στὴν Ἀθήνα

Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ στὴν πρωτεύουσα θά προ-καλέσει ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῆς ἀντιβενιζελικῆς παράταξης⁷. Καθὼς τὰ φιλοβενιζελικά τους αἰσθήματα ἦταν ἤδη γνωστά, θεωρήθηκε ὅτι μὲ τὸν ὄγκο τους θά ἀλλοιώναν τὴν πολιτικὴ φυσιογνωμία τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἐγκατά-σταση 260 χιλιάδων καὶ πλέον προσφύγων στὴν περιοχὴ πρωτεύουσας θά ἀποδοθεῖ στὴν ἐπιθυμία τῶν βενιζελικῶν κυβερνήσεων νὰ ἐλέγξουν πολιτικά τὴν Ἀθήνα.

Πράγματι στὴν Ἀθήνα, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν Πειραιά, ἡ βενιζελικὴ παράταξη εἶχε χάσει τὴ μάχη στὴν κρίσιμη ἐκλογικὴ ἀναμέτρηση τοῦ Νο-εμβρίου τοῦ 1920. Γιὰ 500 περίπου ψήφους οἱ φιλελεύθεροι μειοψηφίσαν στὴν Ἀθήνα (48,8%), ἐνῶ στὸν Πειραιά επικράτησαν ἄνετα (53,4%)⁸. Ἀλλὰ καὶ ἐκτός ἀπὸ τὴν προσπάτως κτηθεῖσα πείρα, τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πρωτεύ-ουσα, οὕτως ἢ ἄλλως, κρίνεται ἕνας σεβαστὸς ἀριθμὸς ἐδρῶν⁹ καὶ κυρίως ὅτι

7. "Ἀς σημειωθεῖ ὅτι τὸν ὁρο ἀντιβενιζελικὸ κόμμα-παράταξη ἐπιλέγει ὡς ἀντιπροσωπευτι-κότερο ὁ Γ. Σκληρὸς στὴ μελέτη του, *Τὰ σύγχρονα προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀλεξάν-δρεια 1919, σσ. 132 κ.ἑξ.

8. Τὰ ποσοστὰ γιὰ τὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 ἔχουν ὑπολογισθεῖ μὲ βάση τὰ ἀποτελέσματα 26 ἐκλογικῶν τμημάτων τῆς Ἀθήνας ἐπὶ συνόλου 49, καὶ 11 τοῦ Πειραιᾶ ἐπὶ συνόλου 18 (56,2% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος ποὺ ἐκφράστηκε). Πηγές: ἐφημερίδα *Ἡμέρα Τεργέστης*, 2.11.1920· *Ριζοσπάστης*, 2.11.1920· *Ἐστία*, 2.11.1920 καὶ *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 17.12.1923. Βλ. ἐπίσης Α. Παπαναστασίου, *Δημοκρατία καὶ ἐκλογικὸν σύστημα*, Ἀθήνα 1983, σσ. 27-28 καὶ πίνακα Α' (1923).

Συνοπτικά, μὲ βάση τὰ παραπάνω, ἔχουμε:

	Ἐκλογικὰ τμήματα	Ψηφίσαντες	Ἡνωμένη Ἀντιπολίτευσις	Φιλελεύθεροι
ΑΘΗΝΑ	49	40.610	51,2%	48,8%
ΠΕΙΡΑΙΑΣ	18	17.785	46,6%	53,4%

9. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1928, 1932 καὶ 1933 ὁ ἀριθμὸς τῶν βουλευτικῶν ἐδρῶν καθορίσθηκε μὲ βάση τὸν πραγματικὸ πληθυσμὸ τῆς ἀπογραφῆς τῆς 15-16 Μαΐου 1928. Στὶς δύο ἐκλογικὲς περιφέρειες τῆς πρωτεύουσας ἀντιστοιχοῦσε τὸ 12,5 ἕως τὸ 13,5% τοῦ συνόλου τῶν ἐδρῶν σύμφωνα μὲ τὶς εἰδικὲς ρυθμίσεις τῆς ἐκλογικῆς νομοθεσίας. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926 καὶ 1936 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐδρῶν καθορίσθηκε ἀπὸ τὸ νόμιμο πληθυσμὸ (ἀριθμὸς δημοτῶν) τῆς τελευταίας κάθε φορὰ ἀπογραφῆς (1920 καὶ 1928 ἀντίστοιχα). Ἐτσι, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σύνολο τῶν βουλευτικῶν ἐδρῶν καὶ τὸ ἐκάστοτε ἰσχύον ἐκλογικὸ μέτρο, στὴν πρωτεύουσα ἀντιστοιχοῦσαν 7,4% τῶν ἐδρῶν στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926 καὶ 11,3% τὸ 1936.

ὡς πρωτεύουσα ἀποτελεῖ σύμβολο δύναμης γιὰ τὴν κάθε παράταξη, ἐνισχύει ἀκριβῶς τὴν ἄποψη ποὺ θέλει τὴ μαζικὴ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων ἐκεῖ ὡς ἀπόρροια καὶ πολιτικῶν διεργασιῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν βενιζελικῶν. "Ἀλλωστε τὴν ἄποψη αὐτὴ συμμερίζονται καὶ φιλοβενιζελικοὶ μελετητές¹⁰.

Δὲν μπορούμε ἐντούτοις νὰ σταθμίσουμε μὲ ἀκρίβεια σὲ ποιοὺ βαθμοὺ ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων στὴν Ἀθήνα ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς «ἐκλογικῆς ἐπιχειρήσεως» ἢ ὑπῆρξε «πρακτικὴ ἀναγκαιότητα»¹¹. Εἶναι ἐπίσης παρακινδυνευμένο νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὰ χρόνια 1922-1924, ὁπότε φθάνει ὁ κύριος ὄγκος τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ κατανέμεται στίς πόλεις καὶ τὴν ὑπαιθρο, μπορούσαν οἱ μὲν ἢ οἱ δὲ νὰ ἔχουν ἐντελῶς σαφὴ εἰκόνα γιὰ τὸ βαθμὸ τοῦ βενιζελισμοῦ τῶν προσφύγων. Ἡ τάση βέβαια εἶχε διαφανεῖ ἤδη ἀπὸ τίς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1923 (τότε ὅμως ἀπέσχε ἡ ἀντιβενιζελικὴ παράταξη) καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ δημοψήφισμα τοῦ 1924. Ἀλλὰ μόνο μὲ τίς ἐκλογὲς τοῦ 1926, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν Καταστροφὴ συμμετέχει ὅλο τὸ φάσμα τῶν κομμάτων, ὁ πολιτικὸς κόσμος τῆς χώρας ἀποκτὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σχόλιο τῆς ἀντιβενιζελικῆς ἐφημερίδας *Πρωτὰ* στὶς 13 Νοεμβρίου 1926, λίγες μέρες δηλαδὴ μετὰ τίς ἐκλογὲς: «Ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς τελευταίας ἐκλογῆς

Ἑκλογικὲς περιφέρειες πρωτευούσης καὶ ἑδρες, 1926-1936

Ἔτος ἐκλογῶν	1926	1928	1932	1933	1936
— Ἔτος ἀπογραφῆς καὶ πληθυσμὸς ἀναφορᾶς γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν βουλευτικῶν ἑδρῶν	1920 Νόμιμος	1928 Πραγμα- τικός	1928 Πραγμα- τικός	1928 Πραγμα- τικός	1928 Νόμιμος
— Ἑκλογικὸ μέτρο	22.000	25.000	25.000	25.000	20.000
— Βουλευτικὲς ἑδρες ἀνὰ ἐκλογικὴ περιφέρεια:					
πρῶν Δήμος Ἀθηναίων	13	22	22	21	21
πρῶν Δήμος Πειραιῶς	9	10	12	10	13
Σύνολο	22	32	34	31	34
Σύνολο βουλευτικῶν ἑδρῶν	297	250	250	248	300

* Τὸ 1926 στὴν ἐκλογικὴ περιφέρεια τοῦ πρῶν Δήμου Πειραιῶς ὑπάγονται οἱ ἐπαρχίες Αἰγίνης, Ὑδρας, Τροιζηνίας καὶ ἡ νήσος Σπέτσες· τὸ 1932 οἱ ἐπαρχίες Αἰγίνης, Τροιζηνίας καὶ Κυθήρων· καὶ τὸ 1936 οἱ ἐπαρχίες Αἰγίνης, Τροιζηνίας, Κυθήρων, ὁ δῆμος Σπετσῶν καὶ ἡ κοινότητα Ὑδρας.

10. Γ. Δαφνής, «Οἱ πρόσφυγες: θαυμάσιο ἀνθρώπινο ὕλικό», *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος*, τχ. 992 (1973), σ. 11. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα πρβλ. Α. Ρήγος, *Ἡ Β' Ἑλληνικὴ Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικὲς διαστάσεις τῆς πολιτικῆς σκηνῆς*, Ἀθήνα 1988, σ. 231.

11. Ὁ Γ. Δαφνής (δ.π., σ. 11) ὑποστηρίζει τὴν ἐκδοχὴ τῆς «ἐκλογικῆς ἐπιχειρήσεως». Ἀντίθετα γιὰ «nécessité pratique» κάνει λόγο ὁ Α. Rodocanachi, *Les Finances de la Grèce et l'établissement des réfugiés*, Παρίσι 1934, σ. 79.

προέκυψε σαφώς ότι άνευ της συνεργασίας των προσφύγων ή “Φιλελευθέρων” δεν θα κατάρθωνε να επιτύχει ούδὲ τὸ ἡμῖς τῶν βουλευτικῶν ἔδρων τὰς ὁποίας φέρεται ἐπιτυχοῦσα.»¹²

“Ὅποια κι ἂν ἦταν πάντως τὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ ἐνὸς πέμπτου τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ στὴν πρωτεύουσα, μὲ αὐτὴν τὴν ἐγκατάσταση ἀφενὸς θὰ προκύψει μιὰ νέα πραγματικότητα γιὰ τὴν ἴδια τὴν πρωτεύουσα —πραγματικότητα πληθυσμιακή, πολεοδομική καὶ κοινωνική¹³— καὶ ἀφετέρου θὰ δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν «ἐθνικὴ ὁμοιογένεια καὶ συνοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ»¹⁴. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀποτελοῦσε ἀκριβῶς ἓνα ἀπὸ τὰ κρισιμότερα προβλήματα τῆς χώρας μετὰ τὴν Καταστροφὴ. Ἡ ἐθνικὴ ὁμοιογένεια δὲν ἐπιτυγχάνεται αὐτόματα μὲ τὴ συμφωνία ἀνταλλαγῆς τοῦ 1923, ἀλλὰ παραμένει ζητούμενο σὲ ὁλόκληρη τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου. Ἡ διχαστικὴ ἀντιπαράθεση γηγενῶν καὶ προσφύγων κορυφώνεται μετὰ τὸ ’22, αὐτὴ καθαυτὴ ἡ «ἐλληνικότητα» τῶν προσφύγων ἀμφισβητεῖται ἔντονα ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς¹⁵.

Ὁ γεωγραφικὸς διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα καὶ τὶς Νέες Χῶρες, ποὺ ἐπισημοποιεῖται τὸ 1916 μὲ τὰ χωριστὰ «κράτη» τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀποκρυσταλλώνεται καὶ ὡς πολιτικὸς διαχωρισμὸς μὲ τὴν ἀφίξη τῶν προσφύγων καὶ τὴ διαδικασία ἐξελληνισμοῦ ἰδιαίτερα τῶν περιοχῶν Μακεδονίας-Θράκης¹⁶. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν βουλευτικῶν ἐκλογῶν τοῦ 1926 δίνουν σαφὴ εἰκόνα αὐτῆς τῆς γεωγραφικῆς καὶ πολιτικῆς πόλωσης (βλ. χάρτη 1).

12. Πρβλ. ἐξάλλου τὴ δήλωση τοῦ Ε. Βενιζέλου, τὴν ἐπαύριο τῶν ἐκλογῶν τοῦ 1928, γιὰ τὴν «μεταστροφή τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ» καὶ γιὰ τὴν βεβαιότητα τοῦ «φρονήματος τῶν προσφύγων»: «Εἶμαι ἀληθῶς συγκινημένος ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πρωτεύουσας καὶ τῆς γείτονος, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦν μίαν καταπληκτικὴν μεταστροφήν ἰδίως εἰς τὰς Ἀθήνας ὑπὲρ τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων καὶ μετὰ τοῦ γηγενοῦς ἀκόμη πληθυσμοῦ, ἐφόσον περὶ τοῦ φρονήματος τῶν προσφύγων οὐδέποτε ἀμφεβάλλομεν» (ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 20 Αὐγούστου 1928).

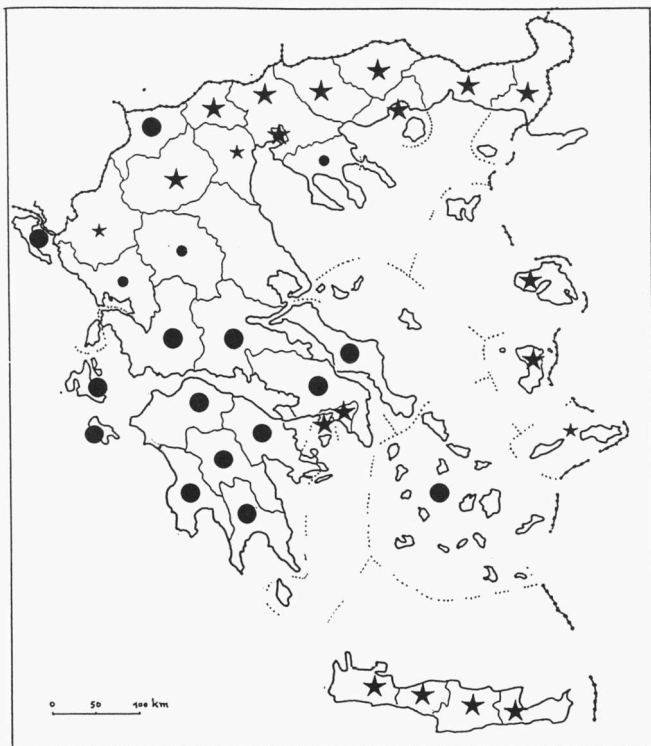
13. Εἶναι γνωστὲς οἱ πολεοδομικὲς καὶ κατ’ ἐπέκταση κοινωνικὲς συνέπειες ποὺ εἶχε γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς πρωτεύουσας ἡ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Γνωστὸ ἐπίσης εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση αὐτὴ θὰ καθοριστεῖ ὁ πολεοδομικὸς ἱστὸς τοῦ συγκροτήματος καὶ θὰ μποῦν οἱ βάσεις γιὰ τὰ ὅρια, τὶς ζώνες κοινωνικῆς διάκρισης στὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς πρωτεύουσας. Οἱ ἐξελίξεις ποὺ θὰ ἐπακολουθήσουν στὶς μεταπολεμικὲς δεκαετίες θὰ καθορίσουν τὸν τρόπο ἀνάπτυξης καὶ τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση τοῦ χώρου. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. ἰδιαίτερα τὰ κεφάλαια 4 καὶ 5 τῆς μελέτῃ τῆς Λίλας Λεοντίδου, *Πόλεις τῆς σιωπῆς: Ἐργατικὸς ἐποικισμὸς τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ 1909-1940*, Ἀθήνα 1989.

14. Γ. Θ. Μανρογορδάτος, *Μελέτες καὶ κείμενα...*, σ. 39.

15. Γιὰ περισσότερα βλ. G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic...*, σσ. 193-198. Γιὰ τὶς ἀντιθέσεις γηγενῶν-προσφύγων στὴν Ἀθήνα, τὶς ὁποῖες δημιούργησε ὁ νόμος γιὰ τὴν ἐπίταξη τῶν ἀκινήτων, βλ. Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ καὶ προέλευσις τῆς κοινωνικῆς κατοικίας στὴν Ἑλλάδα (1920-1930)*, Ἀθήνα 1984, σσ. 129-132. Γιὰ τὶς ἀντιθέσεις στὴν ὑπαίθρο χώρα βλ. Α. Παπαναστασίου, *Μελέτες, Λόγοι, Ἀρθρα*, Ἀθήνα 1988, σσ. 790-794· ἐπίσης πρβλ. Α. Ρήγος, *Ἡ Β’ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία...*, σσ. 223-234.

16. Βλ. ἰδιαίτερα, Α. Πάλλης, *Στατιστικὴ μελέτη περὶ τῶν φυλετικῶν μεταναστεύσεων Μα-*

ΧΑΡΤΗΣ 1 : Βουλευτικές εκλογές της 7ης Νοεμβρίου 1926

ΑΠΟΛΥΤΗ
ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑΣΧΕΤΙΚΗ
ΠΛΕΙΟΨΗΦΙΑ
(40% και άνω)

— ΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΠΑΡΑΤΑΞΗ:

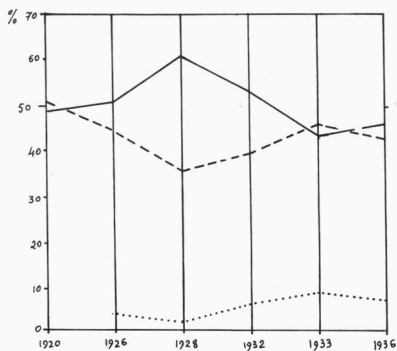
— ΑΝΤΙΒΕΝΙΖΕΛΙΚΗ ΠΑΡΑΤΑΞΗ:

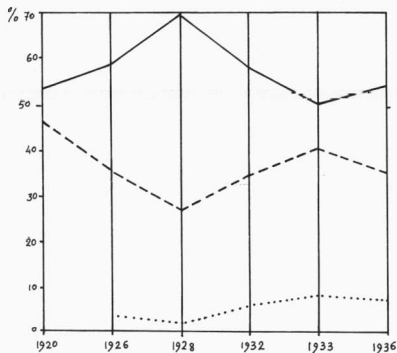
Πηγή: Έπεξεργασία Στοιχείων από την Στατιστική των Βουλευτικών Έκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926, Αθήνα, Έθνικό Τυπογραφείο, 1928.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: Έξελιξη της εκλογικής δύναμης των τριών πολιτικών παρατάξεων την περίοδο του Μεσοπολέμου σε Αθήνα και Πειραιά

ΑΘΗΝΑ

ΠΕΙΡΑΙΑΣ

- - - - - Αντιβενιζελική παράταξη
 ————— Βενιζελική παράταξη
 ..... Κομμουνιστική Αριστερά

Μοναδική, αλλά σημαντικότερη εξαίρεση αποτελεί η πρωτεύουσα, ο όμφαλός του «κράτους τῶν Ἀθηνῶν». Τὸ σύμβολο τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος ἐκπορθεῖται καὶ βεβηλώνεται ἀπὸ τὴν «προσφυγικὴν ἀγέλην»¹⁷. Ἡ Ἀθήνα δὲν εἶναι πιά ἡ πόλη μόνον τῶν «καθαρῶν» Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ πόλη τῶν προσφύγων. Ἄν χρειάστηκαν κάποιες δεκαετίες γιὰ νὰ ἀμβλυνθεῖ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα καὶ τὶς Νέες Χῶρες, ἂν ἡ «κατάκτηση» τῆς ὁμοιογένειας τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους θὰ μπορούσε σήμερα νὰ θεωρηθεῖ πραγματικότητα, αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὴ μαζικὴ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων στὴν πρωτεύουσα. Πράγματι ἡ Ἀθήνα καὶ ὁ Πειραιᾶς εἶναι ἡ μόνη ἀστικὴ περιοχὴ-πόλη τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας ποὺ δέχθηκε τόσο μεγάλο ἀριθμὸ προσφύγων. Στὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1928 ἓνας στοὺς τρεῖς κατοίκους τῆς περιοχῆς πρωτευούσης εἶναι πρόσφυγας. Στὸ μεγαλύτερο πολεοδομικὸ συγκρότημα τῆς χώρας, ὅπου ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν κατοίκων προέρχεται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα¹⁸, θὰ δημιουργηθεῖ ἓνας θύλακας προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ ἀπὸ παράδειγμα τῆς νέας πραγματικότητος ποὺ διαμορφώθηκε μετὰ τὴ συνθήκη τῆς Λωζάνης: ἡ Ἀθήνα καὶ δι' αὐτῆς ἡ Παλαιὰ Ἑλλάδα εἶναι «καταδικασμένη» νὰ συνειδητοποιήσει αὐτὴ τὴ νέα πραγματικότητα καὶ νὰ ἐνσωματώσει τοὺς νέους πληθυσμούς.

Ἡ λανθάνουσα ὑπόθεση στὴ σκιαγράφηση τῆς ἐκλογικῆς συμπεριφορᾶς τῶν προσφύγων στὸ Μεσοπόλεμο ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ, εἶναι ἀκριβῶς ὅτι ἡ παρουσία τῶν προσφύγων στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ δυναμικὴ τῆς ψήφου τους, μὲ τὸν συγκεκριμένο (βενιζελικὸ) προσανατολισμὸ της, ἔρχεται νὰ λειτουργήσει ἐξισοροπητικὰ ὡς πρὸς τὴ γεωγραφικοπολιτικὴ ἀντίθεση Παλαιᾶς

κεδονίας καὶ Θράκης κατὰ τὴν περίοδον 1912-1924, Ἀθήνα 1925· τοῦ ἴδιου, ἄρθρο στὴ *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ*, τ. 10 («Ἑλλάς»), σσ. 408-410.

17. Ἀπὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Βλάχου στὴν ἐφ. *Καθημερινή* τῆς 16ης Ἰουλίου 1928· ἀναφέρεται καὶ στὸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες καὶ κείμενα...*, σ. 94.

18. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1928, μόνον τὸ 6,3% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτεύουσας εἶχε γεννηθεῖ στὶς Νέες Χῶρες. Ἐντυπωσιακὰ μικρὴ εἶναι ἡ ἀναλογία τῶν περιοχῶν Μακεδονίας-Θράκης:

Τόπος γέννησης τοῦ πραγματικοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιφ. πρωτευούσης	Ποσοστὸ %
Δ. Θράκη	0,1
Μακεδονία	0,7
Ἡπειρος	1,6
Κρήτη	1,9
Νησιὰ Ἀνατ. Αἰγαίου	2,0
Θεσσαλία	1,1
Ὑπόλοιπη Ἑλλάδα	58,1
Ἐξωτερικὸ	34,5

} 6,3%

‘Ελλάδας-Νέων Χωρῶν, ἀμβλύνοντας τις ἀντιθέσεις καὶ συνιστώντας μιὰ ἀπὸ τις προϋποθέσεις ἐνοποίησης τοῦ ἐθνικοῦ χώρου¹⁹.

Μποροῦμε ἄραγε σήμερα νὰ φανταστοῦμε τὸ εὖρος, τὴ διάρκεια τοῦ Διχασμοῦ μὲ ὅσα αὐτὸς συνεπάγεται, ἂν μέσα στὴ λογικὴ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν Νέων Χωρῶν καὶ τῆς διασφάλισης τῶν καινούργιων συνόρων τῆς ‘Ελλάδας τῆς Λωζάνης, οἱ πρόσφυγες τῆς πρωτεύουσας εἶχαν κατανεμηθεῖ καὶ αὐτοὶ στὶς περιοχὲς τῶν Νέων Χωρῶν; Μέσα ἀπὸ μιὰ τέτοια κατανομὴ τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ παγιώνονταν τὰ «σύνορα» Παλαιᾶς ‘Ελλάδας καὶ Νέων Χωρῶν· θὰ γίνονταν σύνορα ἀνάμεσα στοὺς «καθαροὶ μους» ‘Ἕλληνες καὶ τοὺς «τουρκοσπορίτες», σύνορα ἀνάμεσα στὴν «πραγματικὴ» ‘Ελλάδα καὶ τὴν ‘Ελλάδα «ἐπὶ πιστώσει χρόνου», ἔως ὅτου οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ ἀποκτήσουν «συνείδησιν πολιτικὴν καὶ θέλησιν πολιτῶν ἐλευθέρων»²⁰.

Τάσεις τῆς προσφυγικῆς ψήφου στὴν περιοχὴ πρωτεύουσας

Τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου καὶ μέσα ἀπὸ τις πέντε ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις γιὰ τὸ κοινοβούλιο, στὶς ὁποῖες συμμετέχουν ὅλα τὰ κόμματα²¹, μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς διακυμάνσεις τῆς προσφυγικῆς ψήφου, σὲ περιορισμένο ὅμως γεωγραφικὸ ὁρῶν²². Κι αὐτὸ γιατί «ἐκλογικὰ» ἀμιγῶς

19. Γιὰ τὴν «ἐθνοποίηση τῆς ψήφου», δείκτη καὶ ταυτόχρονα μηχανισμό «ἐμπέδωσης ἐνοποιητικῶν προτύπων», βλ. Ἡ. Νικολακόπουλος, *Κόμματα καὶ βουλευτικὲς ἐκλογές...*, σσ. 101-102.

20. ‘Εφ. *Καθημερινή*, 19 Ἰουλίου 1928, ἄρθρο τοῦ Γ. Βλάχου· ἀναφέρεται καὶ στὸ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες καὶ κείμενα...*, σ. 95. Σημειωτέον ὅτι ὁ Γ. Βλάχος, ἀκραφνῆς ἀντιβενιζελικός, ἀπὸ τὸν ὁποῖο δανείζομαι τὴν ἔκφραση, ὁλοκληρώνει τὴ φράση τοῦ λέγοντας «—πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ συμβεῖ ποτὲ— τότε θὰ δικαιούνται νὰ θεωροῦνται» οἱ πρόσφυγες «μεταξὺ ἡμῶν ὄχι μόνον ὡς ἐκλογεῖς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκλέξιμοι».

21. Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1923 ἀπέχει ἡ ἀντιβενιζελικὴ παράταξη καὶ στὶς ἀντίστοιχες τοῦ 1935 ἡ βενιζελικὴ.

22. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογικῶν τμημάτων τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἐπίσημα δημοσιευμένα ἀποτελέσματα τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας - Γ.Σ.Υ.Ε. Ἐξαιρεση ἀποτελοῦν οἱ βουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 7.11.1926, ὁπότε τὰ ἐπίσημα ἀποτελέσματα ἀναφέρονται μόνον στὶς ἐκλογικὲς περιφέρειες. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὰ στοιχεῖα ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὸν ἡμερήσιο τύπο τῆς ἐποχῆς. Ἀπαραίτητος ὑπῆρξε ἐπίσης ὁ ἡμερήσιος τύπος γιὰ τὴν ταύτιση τῶν ἐκλογικῶν τμημάτων τῶν ἐπίσημων ἀποτελεσμάτων μὲ τὶς ἐνορίες στὶς ὁποῖες ἀνήκουν, ἰδιαίτερα γιὰ ἐκεῖνα τῶν ἐκλογῶν τῆς 19.8.1928, 25.9.1932 καὶ 5.5.1933. Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἐπίσημα ἀποτελέσματα δὲν ἀναφέρονται στοὺς ἐγγεγραμμένους (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926), καὶ συνεπῶς εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπολογισθεῖ τὸ ποσοστὸ ἀποχής. Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926 ἡ ἀποχὴ στὶς δύο ἐκλογικὲς περιφέρειες τῆς πρωτεύουσας πρέπει νὰ ἦταν τῆς τάξεως τοῦ 15%. Ἡ ἐκτίμησις τοῦ Γ. Κονδύλη γιὰ τὴν ἀποχὴ τοῦ 1926 κυμαίνεται στὰ ἴδια ἐπίπεδα: στὴν ἐφημερίδα *Χρονογράφος* (10 Νοεμβρίου 1926), δηλώνει ὅτι

προσφυγικές γειτονιές, τις οποίες οι πηγές μας επιτρέπουν να μελετήσουμε διαχρονικά, είναι μόνον τέσσερις: οι ένορίες - γειτονιές - συνοικισμοί του Βύρωνα (μαζί με τόν συνοικισμό Κοπανά), της Καισαριανής, της Νέας Ίωνίας και της Νέας Κοκκινιάς (μετέπειτα Νίκαιας). Οι υπόλοιποι προσφυγικοί συνοικισμοί είτε δεν έχουν αυτονομηθεί έκλογικά (ή Ν. Φιλαδέλφεια, ή Ν. Σμύρνη, ή Ν. Έρυθραία «αυτονομούνται» το 1936) είτε τα έκλογικά τους τμήματα είναι «μικτά»²³. Υπ' όψιν ότι οι όροι *προσφυγικός συνοικισμός* και *μικτό έκλογικό τμήμα* χρησιμοποιούνται από τις εφημερίδες στην παρουσίαση των έκλογικών αποτελεσμάτων²⁴.

Γιά να φθάσουμε λοιπόν σε σχετικές ασφαλή συμπεράσματα, τις διακυμάνσεις της προσφυγικής ψήφου την δεκαετία 1926-1936 θα τις παρακολουθήσουμε μέσα από τα έκλογικά αποτελέσματα των τεσσάρων συνοικισμών «όδηγών».

Άς σημειωθεί ότι ο ύπολογισμός των προσφύγων εκλογέων στο έκλογικό σῶμα της πρωτεύουσας είναι ύποχρεωτικά προσεγγιστικός, αφού άκριβη στοιχειά δεν ύπάρχουν. Έκείνο πού μπορεί να ύπολογισθεί είναι τὸ δυνάμει έκλογικό σῶμα προσφύγων και γηγενών, με βάση τήν άπογραφή τού 1928. Έτσι συνάγεται κατόπιν ύπολογισμών ότι οι άνδρες πρόσφυγες πού έχουν δικαίωμα ψήφου άνέρχονται σε 68.000 περίπου, ενώ οι γηγενείς (βάσει τού νόμιμου πληθυσμού) σε 123.000: αναλογία δηλαδή της τάξεως τού 35%. Στην πραγματικότητα ή αναλογία αυτή πρέπει να είναι μικρότερη, τουλάχιστον

«άπέσχον» των έκλογών 20.000 ψηφοφόροι (15.000 στην Αθήνα και 5.000 στον Πειραιά), δηλαδή 14,2% των έγγεγραμμένων, εκ των οποίων οι περισσότεροι, κατά τόν Κονδύλη, ήταν πρόσφυγες πού δεν πρόλαβαν να προμηθευθούν τα βιβλιάρια τους.

Γιά τις εκλογές τού 1926, καθώς και γιά τὸ πρόβλημα των ένοριών (ένοτήτων άνάλυσης) της περιφέρειας πρωτεύουσας τήν περίοδο τού Μεσοπολέμου βλ. αναλυτικά τήν δακτυλόγραφη διδ. διατριβή μου *Évolution du comportement électoral dans l' agglomération d' Athènes (1926-1964)*, Lyon, Université Lumière/Lyon 2, 1989.

23. Ένδεικτικά αναφέρω τὰ αποτελέσματα σε όρισμένα έκλογικά τμήματα της 'Αθήνας με έντονο τὸ προσφυγικό στοιχείο: Στις εκλογές τού 1926 στα δύο μικτά τμήματα (29^{ον} και 31^{ον}) της ένορίας 'Αγίου Δημητρίου 'Αμπελοκήπων, όπου ψηφίζουν οι πρόσφυγες ~ή συνοικισμού Κουντουριώτη, ή βενιζελική παράταξη συγκεντρώνει τὸ 69% των ψηφισάντων, ή αντίβενιζελική τὸ 25% και τὸ 'Ενιαίο Μέτωπο τὸ 5%. Στις εκλογές τού 1932, στο 47^ο έκλογικό τμήμα 'Αμπελοκήπων ή βενιζελική παράταξη συγκεντρώνει τὸ 74% των έγκύρων ψηφοδελτίων, ή αντίβενιζελική τὸ 15% και τὸ 'Ενιαίο Μέτωπο τὸ 10,5%. Τέλος στις εκλογές τού 1936 και στο μοναδικό τμήμα της ένορίας 'Αγίου Χαραλάμπους Πολυγώνου ή βενιζελική παράταξη συγκεντρώνει τὸ 78,8% των έγκύρων, ή αντίβενιζελική τὸ 9,5%, ή κομμουνιστική άριστερα τὸ 9,1% και τὸ 'Εθνικόν Ένωτικόν Κόμμα τού Κανελλόπουλου τὸ 0,7%.

24. Άλλωστε δεν είναι τυχαίος ὁ διαχωρισμός πού γίνεται από τις εφημερίδες άνάμεσα στον ὄρο *συνοικισμοί* και τόν ὄρο *προάστεια*. Στα αποτελέσματα πού δίνονται τήν έπαύριο των εκλογών κάτω από τή στήλη «συνοικισμοί» κατανέμονται όλες οι γειτονιές-ένορίες με άμμιγή προσφυγικό πληθυσμό ή με έντονη τήν παρουσία του. Αντίθετα στή στήλη «προάστεια» βρίσκονται περιοχές όπως ή Κηφισιά, τὸ Χαλάνδρι, τὸ Μπραχάμι κλπ.

για τις εκλογές του 1926 και 1928, δοθέντος ότι ένας αριθμός εκλογικῶν βιβλιαρίων προσφύγων καθυστέρησε να παραδοθεῖ. Ἄλλωστε, οἱ ψηφίσαντες ἐκλογεῖς σὲ καμία ἐκλογικὴ ἀναμέτρηση δὲν ξεπέρασαν τὶς 150.000. Ἡ διαφορά πού προκύπτει ἀνάμεσα στὸ δυνάμει ἐκλογικὸ σῶμα (191.000 τὸ 1928) καὶ τοὺς ἐγγεγραμμένους (150.000 τὸ 1926) ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὴν καθυστερημένη ἐγγραφή τῶν νέων ἐκλογέων στοὺς ἐκλογικοὺς καταλόγους²⁵. Ἄν θεωρηθεῖ ὅτι ἡ καθυστέρηση ἐγγραφῆς στὴν περίπτωση τῶν προσφύγων εἶναι τῆς ἴδιας τάξης μὲ τοὺς γηγενεῖς, τότε ἡ ἀναλογία τῶν προσφύγων ἐκλογέων πρέπει νὰ εἶναι ἕνας πρὸς τρεῖς κατὰ μέσο ὄρο, μὲ αὐξητικὲς τάσεις ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια, ἀναλογία δηλαδὴ ἀντίστοιχη μὲ τὴν παρουσία τῶν προσφύγων στὸν πραγματικὸ πληθυσμὸ τῆς πρωτεύουσας.

α) Βενιζελισμὸς καὶ πρόσφυγες

Ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε, ὁ βενιζελισμὸς τῶν προσφύγων τόσο τὸ 1926 ὅσο καὶ τὸ 1928 ἐκδηλώνεται μὲ καθολικὸ τρόπο (βλ. πίνακα 1). Τὸ 1928 μάλιστα, μὲ τὸ χαρακτήρα δημοψηφίσματος πού πῆρε ἐκείνη ἡ ἐκλογὴ λόγω τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Ε. Βενιζέλου στὸν πολιτικὸ στίβο, ἀγγίζει τὰ ὅρια τοῦ 100%. Δὲν μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν αὐτὴ ἡ καθολικότητα τοῦ φαινομένου ἀφορᾷ στὸ σύνολο τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ τῆς πρωτεύουσας πού μετέχει στὶς ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις. Τὸ 1926 οἱ ψηφίσαντες στοὺς τέσσερις συνοικισμοὺς (9.895 ἄτομα) ἀντιπροσωπεύουν περίπου τὸ ἕνα πέμπτο τοῦ δυνάμει ἐκλογικοῦ σώματος τῶν προσφύγων τῆς περιφέρειας πρωτευούσης²⁶. Οἱ ἐνδείξεις πάντως συγκλίνουν σὲ μιὰ κοινὴ ἀντιμετώπιση τῆς βενιζελικῆς παράταξης ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες, καθὼς τὸ ἴδιο φαινόμενο τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ ἀμιγῶς προσφυγικὰ τμήματα ἄλλων ἐνοριῶν:

1926, 48° ἐκλ. τμ. Ἀγ. Διονυσίου	90,5%	γιά τὴ βενιζελ. παράταξη
1926, 62° ἐκλ. τμ. Ν. Σφαγείων	90,6%	» » » »
1928, 83° ἐκλ. τμ. Ν. Σφαγείων	94,1%	» » » »

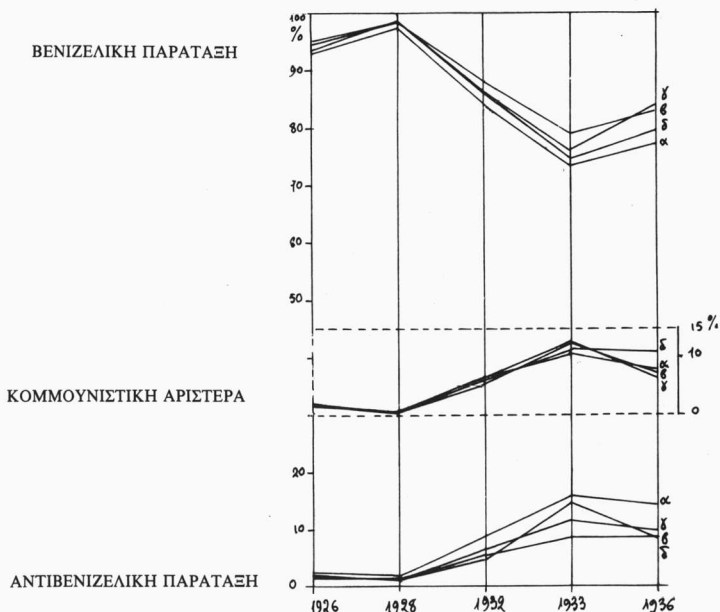
Ἄλλωστε σὲ ὅλες τὶς ἐκλογικὲς ἀναμετρήσεις ἡ βενιζελικὴ παράταξη συγκεντρώνει τὰ μεγαλύτερα ποσοστὰ (ἐκτὸς τῶν τεσσάρων συνοικισμῶν) στὶς ἐνορίες μὲ ἔντονο τὸ προσφυγικὸ στοιχεῖο. Οἱ ἐνορίες-συνοικίες αὐτὲς εἶναι τὸ Κερατσίνι, ὁ Ἅγιος Διονύσιος στὸν Πειραιά, τὸ Πολύγωνο, ἡ Καλλιθέα, ὁ Ἅγιος Θωμᾶς Ἀμπελοκήπων, τὸ Μοσχάτο. ὁ Προφῆτης Ἡλίας Καστέλλας κλπ.

Αὐτὴ ἡ κοινὴ στάση τῶν προσφύγων δὲν παρατηρεῖται μόνο ἀπέναντι στὴ βενιζελικὴ παράταξη· ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς ἄλλες πολιτικὲς δυνάμεις: τὴν ἀντιβενιζελικὴ παράταξη καὶ τὴν κομμουνιστικὴ ἀριστερὰ (βλ. πίνακα 1).

25. S. Karavas, *Évolution du comportement électoral...*, σ. 27.

26. Μὲ βάση τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ 15% περίπου τῶν δυνάμει προσφύγων ἐκλογέων δὲν ἔχει λάβει ἀκόμη τὰ ἐκλογικὰ του βιβλιάρια.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: *Οι διακυμάνσεις τῆς προσφυγικῆς ψήφου σὲ 4 γειτονιὲς τῆς περιφέρειας πρωτεύουσας (1926-1936)*

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

α : ΒΥΡΩΝ

γ : ΝΕΑ ΙΩΝΙΑ

β : ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗ

δ : ΝΕΑ ΚΟΚΚΙΝΙΑ

Μάλιστα ἡ ταύτιση αὐτὴ —καὶ τοῦτο εἶναι τὸ κυρίαρχο στοιχεῖο τῆς ἐκλογικῆς συμπεριφορᾶς τῶν προσφύγων— ἀποτελεῖ κοινὸ παρανομαστὴ καὶ γιὰ τὶς τρεῖς πολιτικὲς παρατάξεις ὁλόκληρη τὴ δεκαετία (βλ. διάγραμμα 2). Βέβαια ἡ «ψαλίδα» τῶν ἀποκλίσεων μεταξὺ τῶν τεσσάρων συνοικισμῶν ἀνοίγει στὴ δεκαετία τοῦ '30, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὶς δύο παρατάξεις τοῦ

Διχασμού, αλλά οι ἀποκλίσεις κυμαίνονται πάντα ανάμεσα στις 5-7 ποσοστιαίες μονάδες.

Ἐξάλλου ἡ μοναδική ἔνδειξη πού διαθέτουμε γιὰ διαφοροποίηση τῆς ἐκλογικῆς συμπεριφορᾶς στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ προσφυγικοῦ πληθυσμοῦ ἀφορᾷ στοῦ συνοικισμό τῆς Νέας Σμύρνης στίς ἐκλογές τοῦ 1936. Τὰ ἐκλογικά ἀποτελέσματα στή Ν. Σμύρνη (ἐπὶ 1.046 ἐγκύρων) ἔχουν ὡς ἐξῆς:

Βενιζελική παράταξη	79,1%
Ἀντιβενιζελική παράταξη	11,1%
Κομμουνιστική Ἀριστερά	5,6%
Ἐθνικὸ Ἐνωτικὸ Κόμμα	4,1%

Ἄν εἶχαμε μόνο τὸ σχετικά χαμηλότερο ποσοστὸ τῆς ἀριστερᾶς (πρβλ. τοὺς τέσσερις προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς τοῦ πίνακα 2), ἴσως θὰ ἦταν παρακινδυνευμένο νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ διαφοροποίηση τῆς ἐκλογικῆς συμπεριφορᾶς τῆς Ν. Σμύρνης ὡς πρὸς τίς ἄλλες προσφυγικὲς γειτονιές, διαφοροποίηση ἢ ὁποία εὐλόγα θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴ διαφορετικὴ κοινωνικὴ σύνθεση τῶν προσφύγων πού βρίσκονται ἐγκατεστημένοι ἐκεῖ²⁷. Τὸ αὐξημένο ποσοστὸ ὅμως τοῦ Ἐθνικοῦ Ἐνωτικοῦ Κόμματος τοῦ Π. Κανελλόπουλου στή Νέα Σμύρνη ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὴν ὑπόθεση αὐτή. Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὸ κόμμα πού θέλει νὰ ἐμφανισθεῖ ὡς ἡ τρίτη, ἐναλλακτικὴ, λύση σὲ σχέση μὲ τὰ κόμματα τοῦ Διχασμοῦ καὶ πριμοδοτεῖται ἀποκλειστικά ἀπὸ τὰ ἀστικά στρώματα τῆς Ἀθήνας²⁸.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ οὐτε ἡ καθολικότητα τοῦ βενιζελισμοῦ τῶν προσφύγων οὐτε ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀποδοκιμασία τῆς ἀντιβενιζελικῆς παράταξης ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἔχουν τὸ ἰσοδύναμό τους στὰ προπύργια τοῦ ἀντιβενιζελισμοῦ. Σὲ καμιὰ περίπτωση οἱ λαϊκὲς ἀντιβενιζελικὲς συνοικίες τῶν γηγενῶν δὲν θὰ «μαυρίσουν» σὲ τέτοιο βαθμὸ τὴν ἀντίπαλη παράταξη. Ἔτσι τὸ 1926, ὅταν οἱ προσφυγικὲς γειτονιὲς δίνουν στὴν ἀντιβενιζελικὴ παράταξη 1,5-2,5%, στίς ἀκραϊφνεῖς ἀντιβενιζελικὲς γειτονιὲς ἡ βενιζελικὴ παράταξη δὲν ἐφῶρτε κάτω ἀπὸ 20%²⁹. Κατὰ κανόνα στίς ἀντιβενιζελικὲς γειτονιὲς τῆς περιφέρειας πρωτεύουσας τὸ ποσοστὸ τῆς βενιζελικῆς παράταξης κυμαίνει-ται μεταξὺ 30-40%³⁰.

27. Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοὶ μετασχηματισμοί...*, ἰδιαίτερα τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴ Νέα Σμύρνη, σσ. 278 κ.ἐξ.

28. Ὅς ἀναφερθεῖ ὅτι μόνο στίς ἀστικὲς συνοικίες τῆς Ἀθήνας τὸ κόμμα τοῦ Π. Κανελλόπουλου συγκεντρώνει 4-10% τῶν ἐγκύρων ψηφοδελτίων, ἐνῶ στίς λαϊκὲς συνοικίες καὶ τὰ «περίχωρα» Ἀθηνῶν-Πειραιῶς ἡ ἀπῆχσή του εἶναι πολὺ περιορισμένη (1-2%). Ἐντυπωσιακὸ καὶ συγχρόνως ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ ποσοστὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἐνωτικοῦ Κόμματος στοῦ Ψυχικό: 19,1%. Συνολικά στὴν περιφέρεια πρωτεύουσας τὸ Ε.Ε.Κ. συγκεντρῶσε τὸ 3,2% τῶν ἐγκύρων ψηφοδελτίων. Βλ. καὶ Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα καὶ βουλευτικὲς ἐκλογές...*, σσ. 112-113.

29. Μοναδικὴ ἐξαίρεση τὰ Νέα Λιόσια καὶ τὸ Καματερό στίς ἐκλογές τοῦ 1936.

30. Σὲ ἀντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγει καὶ ὁ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (*Stillborn Re-*

Πάντως οι εκλογές του 1932 αποτελούν τομή ως προς τη μαζικότητα της προσήλωσης των προσφύγων στο βενιζελισμό. «Διαρροές» σημειώνονται και προς το αντίπαλο στρατόπεδο και προς το 'Ενιαίο Μέτωπο' διαρροές που διευρύνονται πέντε μήνες αργότερα, στις εκλογές του Μαρτίου 1933, και διατηρούνται, παρά την κάποια συσπείρωση του βενιζελισμού, στις τελευταίες εκλογές του Μεσοπολέμου. 'Ανάμεσα στα 1926 και 1932, ή αντιβενιζελική παράταξη υπερτριπλασιάζει τη δύναμή της στα «κάστρα» του βενιζελισμού, ενώ ή κομμουνιστική άριστερά σχεδόν την τετραπλασιάζει. Βέβαια, παρά την εξίσου απότομη και περίπου ισόποση άνοδο των δύο παρατάξεων, έντυπωσιακότερη είναι ή αλλαγή της στάσης των προσφύγων έναντι της άριστεράς, αλλαγή που έγκαινιάζεται με τις εκλογές του 1932 και επιβεβαιώνεται το 1933. Γιατί, αν σε σύγκριση με τις υπόλοιπες γειτονιές της πρωτεύουσας ή απόκλιση από τους μέσους όρους του αντιβενιζελισμού παραμένει τεράστια, αντίθετα, σε ό,τι αφορά στην άριστερά, ή διαφορά μειώνεται σημαντικά το 1932 και σχεδόν εξαφανίζεται στις εκλογές του 1933. Σημειωτέον ότι αυτή ή ροπή προς την άριστερά χαρακτηρίζει ήδη από το 1926 τις λαϊκές γειτονιές γηγενών της πρωτεύουσας, τις ίδιες εκείνες γειτονιές που αποτελούν τα «κάστρα» του αντιβενιζελισμού³¹. Με άλλα λόγια, στην περίπτωση της πολιτικής απήχησης της άριστεράς, βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα πρώτο δείγμα σύγκλισης της εκλογικής συμπεριφοράς προσφύγων - λαϊκών στρωμάτων γηγενών³².

Η μεταστροφή των προσφύγων στις δύο εκλογικές άναμετρήσεις και ιδιαίτερα σε εκείνη του 1933 θα στοιχίσει στους φιλελεύθερους την όριστική άπώλεια της εξουσίας. Τη στιγμή που ή αντιβενιζελική προπαγάνδα προσπαθεί να προσελκύσει τους πρόσφυγες με κίνητρο την άποζημίωση, την ίδια στιγμή που ό Ν. Πλαστήρας προσπαθεί να πείσει το Βενιζέλο ότι στηριζόμενος στους πρόσφυγες των συνοικισμών θα μπορούσε να επιβάλει τη δικτατορία του, αφού «εις τας 'Αθήνας έπλειοψήφουν οί Λαϊκοί»³³, ή

---

public..., σσ. 182-185). Με τη μέθοδο της παλινδρόμησης υπολογίζει την κατανομή της προσφυγικής και γηγενούς νήφου σε πανελλαδικό επίπεδο (έκτος 'Αθηνών, Πειραιώς και Θεσσαλονίκης) στις βουλευτικές εκλογές του 1928, 1932, 1933 και 1936. Πιο συγκεκριμένα, ενώ, κατά προσέγγιση, 67% των προσφύγων (τό 1933) ως 91% (τό 1928) ψηφίζουν τη βενιζελική παράταξη, οί γηγενείς, στη χειρότερη περίπτωση (1936), ψηφίζουν την ίδια παράταξη σε ποσοστό 40% περίπου.

31. 'Ενδεικτικά αναφέρω ότι στις εκλογές του 1926 ή 'Αγία Μαρκέλλα Βοτανικού δίνει στο 'Ενιαίο Μέτωπο 11,5%, ό 'Άγιος 'Αρτέμιος Γούβας 10,2%, ή 'Αγία Σοφία Ταμπουριών στον Πειραιά 8,7%, ενώ ό μέσος όρος του 'Ενιαίου Μετώπου στην περιφέρεια πρωτεύουσας είναι 3,8%.

32. 'Αντίθετα σε πανελλαδικό επίπεδο ό Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (*Stillborn Republic...*, σ. 217) υπολογίζει ότι οί πρόσφυγες εργάτες στις βουλευτικές εκλογές του 1928, 1932, 1933 και 1936 φαίνεται να υποστηρίζουν το ΚΚΕ περισσότερο από τους γηγενείς εργάτες.

33. *Τά κείμενα του 'Ελευθερίου Βενιζέλου*, έπιμ. Στεφ. Ι. Στεφάνου, 'Αθήνα 1984, τ. 4, σσ. 593 κ.έξ., πρβλ. Γ. Δαφνής, *Η 'Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, 'Αθήνα 1955, τ. 2, σ. 183.

προσφυγική μετατόπιση, ειδικά στην Ἀθήνα, θὰ σηµάνει τὸ τέλος τῶν φιλελευθέρων καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Ε. Βενιζέλου στὴν ἐξουσία.

Πράγματι ἡ μάχη τῆς Ἀθήνας, ὅπου διακυβεύονταν 21 ἔδρες, θὰ κριθεῖ ἀπὸ μερικές ἐκατοντάδες ψήφους περισσότερες πού θὰ συγκεντρώσει ἡ Ἠνωμένη Ἀντιπολίτευσις τῶν ἀντιβενιζελικῶν. Μόνο μία ἔδρα θὰ κατορθώσει νὰ ἀποσπάσει ἡ βενιζελική παράταξη, ἐνῶ οἱ ἄλλες 20 θὰ κερδισθοῦν ἀπὸ τοὺς ἀντιβενιζελικούς, οἱ ὅποιοι καὶ θὰ κατακτήσουν ἔτσι τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία. Μὲ τὰ ἀντίστροφα ἀποτελέσματα θὰ πλειοψηφοῦσε ἡ βενιζελική παράταξη³⁴. Ἀναφέρω ἐνδεικτικά ὅτι σὲ τρεῖς μόνο προσφυγικὲς γειτονιὲς τῆς ἐκλογικῆς περιφέρειας τῶν Ἀθηνῶν (Βύρωνα, Καισαριανή, Νέα Ἰωνία) ἡ βενιζελική παράταξη θὰ χάσει μεταξὺ 1932 καὶ 1933 χίλιες περίπου ψήφους: τὴ μάχη τῆς Ἀθήνας ἡ Ἠνωμένη Ἀντιπολίτευσις κερδίζει τὸ 1933 γιὰ 1.650 ψήφους κατὰ μέσο ὄρο (1,7% ἐπὶ τῶν ψηφισάντων). Δικαιολογημένα λοιπὸν ἡ *Βραδυνή* (5 Μαρτίου 1933) ἀναφερόμενη στὶς προσφυγικὲς γειτονιὲς τῆς Ἀθήνας σημειώνει: «οἱ συνοικισμοὶ φαίνεται ὅτι μᾶς δίδουν περισσότερον ἀπ' ὅ,τι ἐχρειαζόμεθα διὰ νὰ κερδίσωμεν θριαμβευτικῶς τὴν νίκην τῆς σημερινῆς ἐκλογῆς».

Στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1936, μετὰ τὰ ἀποτυχημένα βενιζελικὰ κινήματα καὶ μετὰ τὴν κατάργηση τῆς «Ἀβασιλεύτου», ἡ ἐκ νέου συσπείρωση τῶν προσφύγων τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ στὴ βενιζελική παράταξη θὰ σηµάνει καὶ ἀντίστοιχη μείωση τῆς ἐκλογικῆς δύναμης τῶν δύο ἄλλων πολιτικῶν παρατάξεων. Δύο σημεῖα πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ἀπὸ τὴ συσπείρωση αὐτῇ. Τὸ ἓνα ἔχει σχέση μὲ τὸ μέγεθος - τὸν ὄγκο τῆς ἐπιστροφῆς. Τὸ 1936 ἡ ἄνοδος τῆς βενιζελικῆς παρατάξεως στοὺς τέσσερις προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς εἶναι, σὲ σχέση μὲ τὸ 1933, τῆς τάξεως τοῦ 6%. Δὲν καταφέρνει δηλαδὴ νὰ συσπειρώσει οὔτε κἀν τοὺς βενιζελικοὺς ψηφοφόρους τοῦ 1932, ὅταν ἤδη εἶχαν ἀρχίσει οἱ ἀπώλειες τῆς βενιζελικῆς παρατάξεως στοὺς προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐνῶ τὸ 1932 τὰ ποσοστὰ τῆς βενιζελικῆς παρατάξεως κυμαίνονται στοὺς ἴδιους συνοικισμοὺς γύρω στὸ 86%, τὸ 1936 τὰ ἀντίστοιχα ποσοστὰ εἶναι τῆς τάξεως τοῦ 81%. Συγκριτικά μάλιστα μὲ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1926, ἡ δύναμη τῆς βενιζελικῆς παρατάξεως στοὺς πρόσφυγες ἔχει μειωθεῖ τὸ 1936 κατὰ 15%. Ἐνα μέρος λοιπὸν τῶν προσφύγων φαίνεται

34. Τὸ πλειοψηφικὸ σύστημα πού ἐφαρμόστηκε στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τῆς 5^{ης} Μαΐου 1933 ἔδωσε τὴν ἀκόλουθη κατανομή ἐδρῶν:

— Ἠνωμένη Ἀντιπολίτευσις	136	ἔδρες
— Ἐθνικὸς Συνασπισμὸς	110	»
— Ἀγροτικὸ Κόμμα Ἑλλάδος	2	»
Σύνολο	248	»

Στὴν περίπτωσιν πού θὰ πλειοψηφοῦσαν οἱ βενιζελικοὶ στὴν ἐκλογικὴ περιφέρεια τῆς Ἀθήνας, ἡ κατανομή θὰ ἦταν ἡ ἑξῆς: Ἠνωμένη Ἀντιπολίτευσις 116 ἔδρες, Ἐθνικὸς Συνασπισμὸς 130 ἔδρες καὶ Ἀγροτικὸν Κόμμα Ἑλλάδος 2 ἔδρες.

ότι έχει αποσκιρτήσει όριστικά από τις τάξεις του βενιζελισμού στη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Τό δεύτερο σημείο έχει να κάνει με τόν ίδιο τό χαρακτήρα τής συσπείρωσης, ή όποία μοιάζει να πραγματοποιείται ιδιαίτερα εις βάρος του Ένιαίου Μετώπου. Πράγματι ενώ ή αντιβενιζελική παράταξη στους τέσσερις συννοικισμούς χάνει τό 1936, σέ σχέση με τό 1933, περίπου 1 στους 6 ψηφοφόρους, όι αντίστοιχες απώλειες του Ένιαίου Μετώπου είναι σχεδόν 1 στους 3. Τό γεγονός είναι ιδιαίτέρως σημαντικό και φαίνεται να άφορά μόνο στο προσφυγικό έκλογικό σώμα, άφού ούτε στο επίπεδο των δύο έκλογικών περιφερειών τής πρωτεύουσας ούτε πανελλαδικά παρατηρείται τό ίδιο φαινόμενο με αυτήν τήν ένταση. Συνολικά στην Άθήνα ή πτώση τής κομμουνιστικής άριστεράς είναι τής τάξης του 20% επί τής δύναμής της τό 1933, στόν Πειραιά 10%, και πανελλαδικά μόνο 4%. Όι προσφυγικές «διαρροές» που σημειώθηκαν πρós τό αντιβενιζελικό στρατόπεδο στη δεκαετία του '30 όριστικοποιούνται τό 1936, ενώ αντίθετα παρατηρείται μία κινητικότητα ανάμεσα στο βενιζελισμό και τήν άριστερά. Τήν κρίσιμη στιγμή του 1936, όταν ή βενιζελική παράταξη επιζήτησε τήν επάνοδό της στην έξουσία, περισσότερο ευαίσθητοι στο κάλεσμα στάθηκαν όσοι ψηφοφόροι είχαν έντελώς πρόσφατα μετακινηθεί πρós τήν άριστερά.

Ένδεχομένως λοιπόν θα μπορούσαμε βάσιμα να διατυπώσουμε τήν ύπόθεση ότι στις προσφυγικές γειτονίες κυοφορείται ήδη από τό 1936 τό «άντιδεξιό μπλόκ», τό «άντιδεξιό σύνδρομο», που θα άναδειχθεί και θα κυριαρχήσει στην πολιτική ζωή από τήν επόμενη δεκαετία. Στις πρώτες μετεμφυλιακές εκλογές όι πρόσφυγες θα άποτελέσουν τήν κρίσιμη μάζα που θα στηρίζει τήν πολιτική τάση τής κεντροαριστεράς (ΕΔΑ-ΕΠΕΚ)³⁵.

β) Όι βενιζελισμοί των προσφύγων

Άν ό βενιζελισμός των προσφύγων, παρά τις διαρροές που έπισημάνθηκαν, θεωρηθεί δεδομένος (άφού 8 στους 10 πρόσφυγες κατά μέσο όρο ύποστηρίζουν τήν βενιζελική παράταξη τό 1936), εκείνο που χρειάζεται να διευκρινήσουμε είναι για ποιόν βενιζελισμό των προσφύγων μιλάμε — ή διαφορετικά ποιές τάσεις του βενιζελισμού πριμοδοτούνται κάθε φορά από τους πρόσφυγες τής πρωτεύουσας.

Στόν πίνακα 2 φαίνεται καθαρά ότι τή μερίδα του λέοντος καρπώνεται σταθερά τό Κόμμα Φιλελευθέρων. Άκόμη και άν ήταν άναμενόμενη τό 1928 ή προσήλωση των προσφύγων στόν χαρισματικό ήγέτη έναντι του Γ. Καφαντάρη, παρόλα αυτά προκαλεί έντύπωση τό γεγονός ότι ό φιλελεύθερος Καφαντάρης, ό όποιος είχε ήδη διατελέσει πρωθυπουργός, θα λάβει προσω-

35. Για τό ζήτημα αυτό βλ. ιδιαίτερα Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές...*, σσ. 75-76, 170-171, 187-188, 190-191, 245.

πικά μόνο τρείς «σταυρούς» στο Βύρωνα, δύο στην Καισαριανή και τέσσερις στη Νέα Ίωνία. Δύο χρόνια πριν, στις εκλογές του 1926, ο Καφαντάρης, ως αρχηγός τότε των Φιλελευθέρων και συναρχηγός με τον Α. Μιχαλακόπουλο στο συνδυασμό της 'Ενώσεως Φιλελευθέρων, είχε αποθεωθεί στους προσφυγικούς συνοικισμούς. 'Εξάλλου, στις ίδιες εκλογές του 1926, το κόμμα του Α. Παπαναστασίου, του «πατέρα» της 'Αβασίλευτης Δημοκρατίας, είχε υποστεί δεινή ήττα στους συνοικισμούς αυτούς (βλ. πίνακα 2). Όπως και ο Καφαντάρης το 1928, ο Παπαναστασίου πήρε κατά κανόνα περισσότερες ψήφους στις γειτονιές των γηγενών παρά σε εκείνες των προσφύγων. Το ίδιο φαινόμενο, της «νομιμοφροσύνης» δηλαδή των προσφύγων, παρατηρείται σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις του Μεσοπολέμου. Το Κόμμα Φιλελευθέρων συγκεντρώνει πάντοτε τη συντριπτική πλειονοψηφία των βενιζελικών ψηφοφόρων, είτε συμμετέχει προσωπικά ο ίδιος ο Βενιζέλος είτε όχι. Αυτή η νομιμοφροσύνη πάντως σχετικοποιείται στις εκλογές του 1932³⁶, για να αναδειχθεί και πάλι το 1936.

Περισσότερο όμως από τη σχετικοποίηση καθαυτή, εκείνο που παρουσιάζει ενδιαφέρον στην εκλογική ανάμετρηση του 1932 και επιβεβαιώνεται το 1936 είναι η συγκεκριμένη κατεύθυνση προς την οποία τρέπεται τμήμα του προσφυγικού εκλογικού σώματος: πρόκειται για τη στρατοκρατική τάση του βενιζελισμού, που εκπροσωπείται εκλογικά από τον Γ. Κονδύλη. Το 1932, το Κόμμα του ('Εθνικό Ριζοσπαστικό) θα αποτύχει στις δύο περιφέρειες της πρωτεύουσας (2,7%) και δεν θα κερδίσει καμία έδρα. Μόνο σε 16 ένορίες από τις 83 της περιφέρειας πρωτεύουσας ο Κονδύλης θα ξεπεράσει το 3% των ψήφων³⁷. Οι 13 από αυτές τις 16 ένορίες (ένότητες ανάλυσης) είτε είναι άμιγώς προσφυγικές, είτε έχουν έντονο προσφυγικό χαρακτήρα (Περιστέρι, Πολύγωνο, 'Αμπελόκηποι κλπ.). 'Η δήλωση του Βενιζέλου τις παραμονές των εκλογών του 1932 ότι «εάν οι στρατιωτικοί όμιλούν περί πιθανής δράσεως εις μετεκλογικήν περίπτωσιν κινδύνου του πολιτεύματος, ούδεμία αντίρρησης»³⁸, δήλωση που έδινε πράσινο φως στους βενιζελικούς στρατιωτικούς να επέμβουν σε περίπτωση επιτυχίας των Λαϊκών, ίσως «νομιμοποιεί» εν μέρει αυτή την προτίμηση των προσφύγων υπέρ του Κονδύλη μεταξύ των τριών μικρών βενιζελικών κομμάτων.

'Αντίθετα, η πρωτοδότηση και στα βενιζελικά κάστρα του «προδότη» πια Κονδύλη το 1936, όταν έχει ξαναφέρει πραξικοπηματικά πίσω το βασιλιά, μάς οδηγεί σε άλλα «μονοπάτια», έξω από το σχήμα βενιζελισμού-άντιβενι-

36. Στις εκλογές του 1932 στο Κόμμα των Φιλελευθέρων συσπειρώνεται το 75 ως 85% περίπου των βενιζελικών προσφύγων, ενώ στις προηγούμενες εκλογές ή συσπείρωση στο ίδιο κόμμα ήταν σχεδόν ολοκληρωτική.

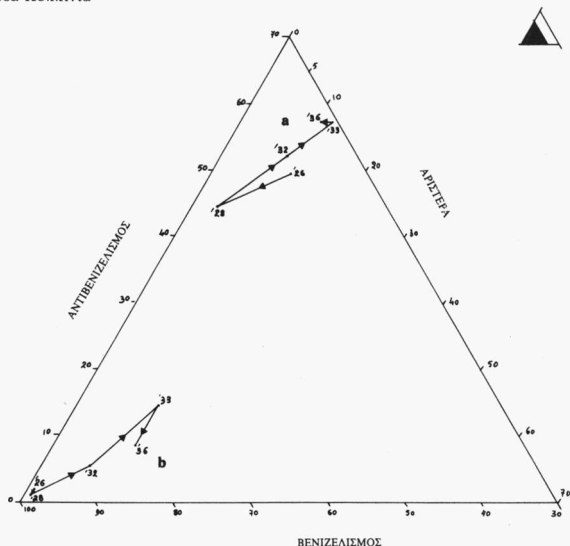
37. S. Karavas, *Le comportement électoral...*, σ. 164.

38. Γ. Δαφνής, *'Η Ελλάς...*, σ. 147· πρβλ. *'Ιστορία του 'Ελληνικού 'Εθνους*, τ. 15, 'Αθήνα, 'Εκδοτική 'Αθηνών, 1978, σσ. 318-319.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3: Ἀντιθέσεις καὶ ἀναλογίες τῆς λαϊκῆς ψήφου (γηγενῶν-προσφύγων)
1926-1936

a : Ἅγιος Ἐλευθέριος Καμινίων

b : Νέα Κοκκινιά

ζελισμοῦ. Πράγματι, σὲ μιὰ περίοδο ὅπου οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοὶ βρίσκον-
ται σὲ κρίση, ἡ διάσωση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος χρησιμοποιεῖται
ὡς πρόσχημα γιὰ τὴν ἐπιβολὴ πραξικοπημάτων καὶ τὸ κοινοβούλιο θεωρεῖ-
ται ἀποτυχημένος θεσμός ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Βενιζέλο, ἐνῶ ὁ ἰταλι-
κὸς φασισμὸς καὶ ὁ Μουσολίνι ἀνάγονται σὲ πρότυπα προόδου³⁹ καὶ ὁ τύ-
πος, βενιζελικὸς καὶ ἀντιβενιζελικὸς, ἀφιερώνει σχεδὸν καθημερινὰ ὀκτά-
στηλα στὰ ἐπιτεύγματα τῆς φασιστικῆς Ἰταλίας, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπλήσ-
σει ἡ ὑπερψήφισις τοῦ Κονδύλη ἀπὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα τῆς πρωτεύουσας.
Γιατὶ ἀκριβῶς στὶς λαϊκὲς γειτονιές, βενιζελικὲς ἢ ἀντιβενιζελικὲς ἀδιακρί-
τως, εἶναι πού συγκεντρώνει ἡ Γενικὴ Λαϊκὴ Ριζοσπαστικὴ Ἐνωσις τοῦ

39. Γ. Δαφνής, *Ἡ Ἑλλάς...*, σ. 183.

Κονδύλη τὰ ὑψηλότερα ποσοστά⁴⁰. Τὸ «γλύστρημα» τῶν προσφύγων πρὸς τὸν Κονδύλη ὅπωςδὴποτε ἐπιβάλλεται νὰ ἰδωθεῖ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς συγκυρίας. Ποιὸς ἄλλωστε μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι οἱ πρόσφυγες δὲν θὰ «ἀγκάλιαζαν» μιὰ δικτατορία τοῦ Πλαστήρα τὸ 1933 ἢ τὸ 1935;

Ἄν λοιπὸν στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς ὑπάρχει τὸ 1926 χάσμα ἀνάμεσα στὶς λαϊκὲς γειτονιὲς τῶν προσφύγων τῆς πρωτεύουσας καὶ τὶς ἀντίστοιχες τῶν γηγενῶν, δέκα χρόνια ἀργότερα ἢ ἀπαρχὴ σύγκλισης εἶναι ὀρατὴ ὡς πρὸς δύο ἀντιθετικοὺς πόλους, ποὺ μεταφράζονται πολιτικὰ μὲ κατάλυση τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας καὶ ἐπιβολὴ εἴτε πλαστηρικῆς-κονδυλικῆς δικτατορίας, εἴτε δικτατορίας τῆς ἐργατικῆς τάξης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Διακυμάνσεις τῆς προσφυγικῆς ψήφου (% ἐπὶ τῶν ἐγκύρων) τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου —συγκεντρωτικὸς πίνακας ἀνὰ παράταξη

		Βύρων	Καισαριανή	Νέα Ἰωνία	Νέα Κοκκινιά	Περιοχὴ Πρωτευούσης	Σύνολο χώρας
1926	BENIZ	93,0	95,2	93,7	94,8	53,8	46,6
	ANTIB	2,6	1,5	1,8	1,7	41,8	41,7
	KOMM	1,6	1,5	1,9	1,5	3,8	4,4
1928	BENIZ	97,4	98,5	98,1	98,0	63,7	63,5
	ANTIB	2,0	1,2	1,2	1,1	33,3	33,0
	KOMM	0,7	0,3	0,5	0,7	2,2	2,4
1932	BENIZ	83,9	88,0	86,3	86,7	54,5	52,7
	ANTIB	8,8	5,4	6,8	4,7	38,2	35,4
	KOMM	6,1	5,5	6,1	6,8	6,5	5,0
1933	BENIZ	73,2	79,0	76,0	74,4	46,1	45,1
	ANTIB	15,8	8,5	11,3	14,3	44,3	45,9
	KOMM	10,5	12,0	12,4	11,2	9,0	6,1
1936	BENIZ	76,9	83,0	83,6	79,5	48,4	44,3
	ANTIB	14,1	8,5	9,7	8,3	40,9	47,8
	KOMM	7,9	7,6	6,2	10,7	7,5	5,9

40. Πρέπει ἐπίσης νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἂν οἱ πρόσφυγες πριμοδότησαν τὸν Κονδύλη τὸ 1932 καὶ 1933 ἀποβλέποντας στὴν προσφυγικὴ ἀποζημίωση τὴν ὁποία τοὺς ὑποσχόταν, κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ γιὰ τὸ 1936.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Συγκριτικός πίνακας τῶν διακυμάνσεων τῆς γῆφου προσφύγων/γηγενῶν ἀνὰ συνδιασμό τὴν περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου

Ψηφί- σαντες	1926				1928				1932								
	Φ.λ.	Δ.Ε.	Λαϊ.	Ελ.	ΚΚΕ	Έγκυρα	Φ.λ.	Λαϊ.	ΚΚΕ	Έγκυρα	Φ.λ.	Προ.	Δ.Ε.	Ε.Ρ.	Λαϊ.	ΚΚΕ	
Βύρων	1.478	88,7	4,2	2,0	0,5	1,6	1.671	97,4	2,0	0,7	1.969	63,7	5,3	4,3	10,6	8,8	6,1
Καίσαριανή	1.581	93,9	1,3	1,0	0,5	1,5	1.769	98,5	1,2	0,3	2.013	70,1	3,9	4,7	9,3	5,4	5,5
Νέα Ίωνια	2.476	91,5	2,2	1,0	0,8	1,9	3.150	98,1	1,2	0,5	3.244	71,3	3,1	3,9	8,0	6,8	6,1
Νέα Κοκκινιά	4.360	93,6	1,2	1,1	0,6	1,5	4.625	98,0	1,1	0,7	5.021	77,3	2,4	1,8	5,2	4,7	6,8
Άγ. Τριάς																	
Κεραμεικοῦ	1.317	27,1	2,1	54,2	10,3	5,0	1.188	41,8	52,7	5,0	1.568	26,7	8,1	2,7	1,4	51,7	9,0
Άγ. Ελευθέριος																	
Καμινίων	1.873	35,8	0,6	42,1	2,8	9,6	1.580	51,9	44,1	3,4	1.967	31,3	3,1	3,0	1,4	51,9	8,4
ΠΕΡΙΟΧΗ																	
ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	120.622	50,2	2,7	34,8	6,2	3,8	111.085	63,3	33,2	2,2	138.263	44,0	4,9	2,9	2,7	38,2	6,5
Σύνολο χώρας	958.392	31,6	6,5	20,3	15,8	4,4	1.071.281	61,0	23,9	2,4	1.171.637	33,4	8,3	5,9	4,1	33,8	5,0
1933																	
Έγκυρα	Φ.λ.	Λαϊ.	ΚΚΕ	Έγκυρα	Φ.λ.	Δ.Σ.	Ε.Ε.Γ.Α.Ρ.Ε.	Λαϊ.	Ελ.	ΚΚΕ							
Βύρων	1.893	73,2	15,8	10,5	1.570	73,8	3,1	1,2	7,0	5,8	1,3	7,6					
Καίσαριανή	1.930	79,0	8,5	12,0	2.346	80,0	3,0	0,9	5,0	2,9	0,9	7,1					
Νέα Ίωνια	3.142	76,0	11,3	12,4	3.508	78,8	4,8	0,5	4,7	4,6	0,4	5,8					
Νέα Κοκκινιά	4.862	74,4	14,3	11,2	5.685	77,1	2,4	1,0	5,6	2,4	0,3	10,1					
Άγ. Τριάς																	
Κεραμεικοῦ	1.540	26,7	62,1	10,4	1.471	29,5	2,0	1,0	26,4	17,5	14,1	8,2					
Άγ. Ελευθέριος																	
Καμινίων	1.911	30,5	57,1	12,1	1.912	30,2	1,4	2,7	35,0	17,3	3,0	9,9					
ΠΕΡΙΟΧΗ																	
ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΗΣ	137.022	46,1	44,3	9,0	147.920	46,2	2,3	3,2	23,3	15,0	2,6	7,0					
Σύνολο χώρας	1.141.331	45,1	45,9	6,1	1.274.002	37,3	4,2	0,8	19,9	22,1	3,9	5,8					

- Φιλ. [1926: Ένωσις Φιλελευθέρων (Γ. Καφαντάρης - Α. Μιχαλάκοπούλου) 1928: Φιλελεύθεροι (Ε. Βενιζέλος) 1932: Κόμμα Φιλελευθέρων (Ε. Βενιζέλος) 1933: Έθνικος Συνασπισμός (Ε. Βενιζέλος, Γ. Καφαντάρης, Α. Παπαναστασίου, Α. Μιχαλάκοπούλου, Α. Μυλωνάς) 1936: Κόμμα Φιλελευθέρων (Θ. Σοφοδύνης)].
- Δ.Ε. [1926: Δημοκρατική Ένωσις (Α. Παπαναστασίου) 1932, 1936: Άγροικόν και Έργατικόν Κόμμα (Α. Παπαναστασίου)].
- Δαί. [1926, 1928, 1932, 1936: Δαϊκόν Κόμμα (Π. Τσιώδης) 1933: Ηνωμένη Αντιπολίτευσις (Π. Τσιώδης, Ι. Μετζιάς, Γ. Κονδύλης)].
- Ελ. [1926, 1936: Κόμμα Ελευθεροφρόνων (Ι. Μετζιάς)].
- ΚΚΕ [1926, 1928: Ένωσις Μέτωπο εργατών, αγροτών και προσφύγων 1932, 1933: Ένωσις Μέτωπο εργατών-αγροτών 1936: Πανλαϊκό Μέτωπο].
- Προ. [1932: Προοδευτικόν Κόμμα (Γ. Καφαντάρης)].
- Ε.Ρ. [1932: Έθνικόν Ριζοσπαστικόν Κόμμα (Γ. Κονδύλης)].
- Δ.Σ. [1936: Δημοκρατικός Συνασπισμός (Γ. Καφαντάρης, Α. Παπαναστασίου, Γ. Παπανδρέου, Α. Μυλωνάς)].
- Γ.Α.Ρ.Ε. [1936: Γενική Δαϊκή Ριζοσπαστική Ένωσις (Γ. Κονδύλης, Ι. Θεοτόκης, Ι. Ρώλης)].
- Ε.Ε. [1936: Έθνικόν Ένωτικόν Κόμμα (Π. Κανελλόπουλος)].

Σημειώσεις - επεξηγήσεις για τους πίνακες 1 και 2 του παραρτήματος

— Τα αντίστοιχα εκλογικά τμήματα για τις έξι ένορίες και για κάθε εκλογική ανάμετρηση είναι τα εξής:

	1926	1928	1932	1933	1936	Έκλογικές Περιφέρειες
1. Βύρων	25-26	34-36	36-38	36-38	160-161	Αθηνών
2. Καισαριανή	27-28	37-39	39-41	39-41	140-142	Αθηνών
3. Νέα Ίωνία	94-97	128-133	149-154	149-154	151-156	Αθηνών
4. Νέα Κοκκινιά	40-46	40-46	40-46	62-70	55-63	Πειραιώς
5. Αγία Τριάς Κεραμεικού	65-66	87-89	107-109	107-109	72-73	Αθηνών
6. Αγ. Έλευθερίου Καμινίων	29-31	29-31	29-31	37-40	26-28	Πειραιώς

— Από τα αποτελέσματα που αναφέρονται στην περιοχή πρωτεύουσας έχουν αφαιρεθεί αυτά που αφορούν στις επαρχίες Αιγίνης, Τροιζινίας, Κυθήρων, του δήμου Σπετσών και της κοινότητας Ύδρας (τμήμα της εκλογικής περιφέρειας Πειραιώς) βλ. *έδω* τον πίνακα της σημ. 9.

— Στις εκλογές του 1928 και 1933, όποτε ισχύει πλειοψηφικό σύστημα, τα ποσοστά έχουν υπολογισθεί βάσει των μέσων όρων των ψήφων που έλαβε κάθε υποψήφιος βουλευτής. Σχετικά με τη μέθοδο αυτή για τον υπολογισμό της εκλογικής δύναμης των κομμάτων, πρβλ. Α. Παπαναστασίου, *Δημοκρατία και εκλογικό σύστημα...*, σ. 24 και σημ. 4· πρβλ. επίσης Χ. Ν. Γεωργαντίδης, Ήλ. Νικολακόπουλος, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τχ. 36-37 (1979), σσ. 484-468 (ιδιαίτερα παράρτημα ΙΙΙ).

— Στον Πίνακα 2 αναφέρονται μόνο οι συνδυασμοί που «κατεβαίνουν» στις εκλογικές περιφέρειες Αθηνών και Πειραιώς. Παραλείπονται όρισμένοι μικροί συνδυασμοί «ανεξαρτήτων», οι μεμονωμένοι υποψήφιοι και γενικότερα οι συνδυασμοί με πολύ περιορισμένη εκλογική άπχηση. Όποτε θεωρήσαμε ότι όρισμένοι από αυτούς τους συνδυασμούς ανήκουν σε κάποια από τις τρεις πολιτικές οικογένειες, τα ποσοστά τους συνυπολογίστηκαν στην αντίστοιχη παράταξη, στον πίνακα 1. Το ίδιο ισχύει και για τα ποσοστά των τριών παρατάξεων σε έθνικο επίπεδο. Τα ποσοστά του Έθνικού Ένωτικού Κόμματος τό 1936 δεν έχουν προστεθεί σε καμία από τις δύο παρατάξεις του Διχασμού· πρβλ. S. Karavas, *Evolution du comportement électoral...*, σσ. 394 κ.έ. Για τις ομαδοποιήσεις των κομμάτων ανά παράταξη πρβλ. Ev. Voloudakis, *Recherche sur le suffrage politique en Grèce, 1910-1975*, Thèse pour le doctorat d'Etat, Université Paris 2, 1977 (δακτ.)· G. Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic...*, σσ. 31-53· Α. Ρήγος, «Πολιτικές εκφράσεις στη Β' Έλληνική Δημοκρατία», στον τόμο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, έπιμ. Γ. Κοντογιώργης, Αθήνα 1977, σσ. 198-213· Ήλ. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές...*, σσ. 105-107, 362-363.